

Knygų lentynoje

Ar Rusija pripažino Lietuvos okupaciją? – Rec.: SSRS ir Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais: dokumentų rinkinys (СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов). Vilnius, 2006. T. 1. – 774 c.

Prieš metus Lietuvos istorijos institutas išleido dokumentų rinkinio „SSRS ir Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais“ pirmąjį tomą „SSRS ir Lietuvos Respublika (1939 m. kovas–1940 m. rugpjūtis“. Dokumentų rinkinio sudarytojai: Rusijos mokslų akademijos Visuotinės istorijos instituto vadovaujančioji mokslo darbuotoja habil. dr. Natalija Lebedeva ir Lietuvos istorijos instituto darbuotojai dr. Algimantas Kasparavičius ir dr. Česlovas Laurinavičius atliko iš tiesų didelį parengiamąjį darbą, kad Rusijos ir Lietuvos istorikams nežinomi dokumentai būtų iškelti į dienos šviesą. Juo labiau kad paliečiamą Lietuvos aneksijos ir okupacijos problema, kuri abiejų šalių ir moksliniuose, ir politiniuose sluoksniuose vertinama labai įvairiai. Tiesa, iš karto kyla klausimas, ar skelbiami dokumentai nebuvo žinomi, kiek naujų mokslinių diskusijų jie gali sukelti? Į pirmąjį klausimą atsako patys autoriai – dokumentų rinkinyje panaudoti jau anksčiau Rusijoje išleistuose leidiniuose – „Įgaliojimai atstovai praneša...“ (Полпреды сообщают... / dokumentų rinkinys apie SSRS santykius su Latvija, Lietuva ir Estija. 1939 m. rugpjūtis–1940 m. rugpjūtis), 1990 m. ir „Užsienio politikos dokumentai“ (XXII–XXIII t.), –

1992 m. skelbti bei 1993 m. Lietuvoje išleistame dokumentų rinkinyje „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939–1940“ esantys dokumentai. Taip pat panaudota keletas JAV (Documents of German Foreign Policy, 1918–1945. Ser. D. Vol VIII., Washington, 1954), Bulgarijoje (G. Dimitrovas, Dienoraštis, Sofija, 1997), Anglijoje (Nazi-Soviet Conspiracy and Baltic States. Diplomatic Documents and Evidence, London, 1948), Rusijoje (Katynė 1940–2000, Maskva, 2001) ir Estijoje (Svarstyklėse. SSRS ir Estija, Talinas, 1999) išleistuose rinkiniuose paskelbtų dokumentų. Nesunku pamatyti, kad naujajame dokumentų rinkinyje Lietuvos archyvuose surasti nauji dokumentai sudaro mažesnę dalį ir dauguma jų (apie penkiasdešimt) jau skelbta minėtame dokumentų rinkinyje „Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939–1940“, o iš skelbiamų Rusijos užsienio politikos, Rusijos valstybiniame socialinės politinės istorijos ir Rusijos valstybiniame karo archyvuose surastų dokumentų mokslininkams jau yra žinomi apie trečdalis. Tačiau negalima pamiršti, kad praėjus daugiau kaip penkiolikai metų po dalies dokumentų paskelbimo, kai kurie jų (pvz.: šifruotas SSRS URM susirašinėjimas) vėl nebeprinami istorikams. Taigi prie šimto

jau skelbtų, bet ne mažiau svarbių dokumentų pridėjus dar daugiau kaip pusantro šimto naujų, išėjo solidus, Lietuvos Respublikos ir Sovietų Sąjungos santykius 1939–1940 m. atspindintis leidinys. Naujajame rinkinyje panaudoti J. Stalino ir V. Molotovo asmeninių fondų dokumentai, kurie dar neseniai buvo saugomi Rusijos Federacijos Prezidento archyve. Sovietų Sąjungos emisaro Lietuvoje V. Dekanozovo 1940 m. liepos 5–28 d. telegramos V. Molotovui priklauso visai naujų paviešintų dokumentų kompleksui. Kartu pateiktos tos penkiolika telegramų paryškina anksčiau skelbtų dokumentų rinkinių sudarymo principus. Juk 1990 m. Maskvoje išleistame dokumentų rinkinyje „Igaliotieji atstovai praneša...“ buvo paskelbta V. Dekanozovo telegrama, kurioje aptarti vadinamojo Liaudies seimo pirmos dienos darbo rezultatai, bet nė žodžiu neužsiminta apie sovietų vykdytus parengiamuosius darbus ir manipuliavimus siekiant kuo sklandžiau vykdyti aneksijos procesą. Tai jau atsispindi naujose paviešintose V. Dekanozovo telegramose.

Paskelbus bent jau daugumą svarbiausių, tarpvalstybinių santykių problematikai 1939–1940 m. skirtų lietuviškų ir rusiškų dokumentų, išryškėjo du ar net trys informaciniai sluoksniai: konfidencialių ir slaptų pokalbių, neviešų pareiškimų tarp „savų“ ir viešumai skirtos informacijos (vieši pareiškimai, diplomatų pareiškimai). Štai 1939 m. rugsėjo 27–28 d. derybose su Ribentropu Stalinas atskleidžia savo kortas: „bus **laikiniai** palikta egzistuojanti valdžios sistema, ministerijos ir t. t.“, „jeigu Latvija prieštarau savitarpio pagalbos pakto sudarymui tokiomis pat sąlygomis kaip ir Estija, tai sovietinė armija per patį trumpiausią laiko tarpą **susidoro** su Latvija“¹. Tarp „savų“ Stalinas Komunistų

internacionalo generaliniam sekretoriui G. Dimittrovui 1939 m. spalio 25 d. jau atsargiai išsitaria: „mes nesieksime jų sovietizavimo. Ateis laikas, kai jie patys tai padarys“², o oficialiai, iš SSRS Aukščiausiosios Tarybos tribūnos V. Molotovas 1939 m. spalio 31 d. teigia, kad „savitarpio pagalbos paktai numato pasirašiusių valstybių suverenitetą ir nesikišimo į vidaus reikalus principą“³. Akivaizdu, kad kai kurie rašantys šio laikotarpio istoriją ignoruoja tam tikrus informacinius sluoksnius, pasirinkdami tik atitinkančius jų ginamas pozicijas. Ypač tai pastebima Rusijoje ir tai iš esmės prieštarauja šio leidinio redakcinės kolegijos nario akademiko A. Čubariano propaguojamam „daugiafaktoriniam metodui“ vertinant istorinius įvykius. Įvado autorė habil. dr. N. Lebedeva pagrindines savo tezes, kurios pakartotos dokumentų rinkinio įvade, išdėstė dar 2005 m. pradžioje Maskvoje vykusioje konferencijoje „Tarptautinė krizė 1939–1941 m.“⁴ Tačiau naujame teksto variante vietoj prievartinio inkorporavimo imta drąsiau vartoti Baltijos valstybių okupacijos ir aneksijos sąvokas. N. Lebedevos tezė, kad Stalino neįsisąmoninti nacistinės Vokietijos grėsmės mastai, atsakymas pripažinti esminius skirtumus tarp demokratinių ir fašistinių valstybių neatitiko SSRS nacionalinių ir tarptautinio saugumo interesų⁵, kad „stalininė vadovybė tapo hitlerinės agresijos prieš Lenkiją bendrininke“⁶, tiksliai atspindi naujas (bent jau Rusijoje) istoriografines pozicijas šiuo svarbiu klausimu. Kita vertus, matyti, kad įvadinio straipsnio argumentacijoje neieškoma „ypatinę“ Baltijos valstybių užsienio politikos klaidų,

² Ten pat, p. 37, 305.

³ Ten pat, p. 38.

⁴ Žr. *Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР*. Москва, 2006, с. 246–267.

¹ SSRS ir Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais // SSRS ir Lietuvos Respublika (1939 m. kovas–1940 m. rugpjūtis), t. 1. Vilnius, 2006, p. 33, 205.

⁵ SSRS ir Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais, t. 1, p. 28.

⁶ Ten pat, p. 31.

atvedusių prie šių šalių okupacijos ir aneksijos. O štai vienas iš dokumentų rinkinio sudarytojų Č. Laurinavičius, kaip ir kai kurie latvių istorikai, yra padaręs išvadą, kad „Baltijos valstybių atsiribojimas nuo kolektyvinių garantijų 1939 m. vasarą padėjo A. Hitleriui. Jis galėjo Latviją ir Estiją, nesusietas jokiais jas ginančiais ryšiais, neskaitant, suprantama, abstrakčių principų, lengvai perduoti J. Stalinui kaip objektą pagal 1939 m. rugpjūčio 23 d. susitarimą“⁷. Gal dėl skirtingo geopolitinių realijų analizės traktavimo lieka neatskleistas ir Lietuvos situacijos, kurią veikė ne tik SSRS bei Vokietijos, bet ir Lenkijos interesai, ypatingumas. Hitlerio mėginimams įtraukti Lietuvą ir SSRS į susidorojimą su Lenkija ir taip užkirsti kelią grįžti prie sąjungos su Vakarais Lietuva visiškai nepasidavė. Kaip kolektyvinėje monografijoje „Baltijos valstybių geopolitikos bruožai“ teigia vienas iš dokumentų rinkinio sudarytojų Č. Laurinavičius, SSRS stengėsi maskuoti agresiją „broliškų tautų gynimu“ ir, atrodo, taip iš dalies atsispiria Hitlerio logikai, siekiančiai izoliuoti Sovietų Sąjungą⁸. Išsiskiria autorių pozicijos ir kitu klausimu. Č. Laurinavičiaus teigimu, grasinimai panaudoti jėgą, kaip Estijos ir Latvijos atveju, praktiškai netaikyti, Stalinas tiesiog papasakojo apie slapstus susitarimus su Vokietija ir Lietuvos politinis elitas, spekuliuavęs pozityviu SSRS vaidmeniu sprendžiant Vilniaus problemą, nesugebėjo užimti gynybinės pozicijos⁹. Bet rusų istorikų paskelbti ir dokumentų rinkinio įvadiniam straipsnyje patvirtinti duomenys apie 3-iosios

sovietų armijos sutelkimą prie Lietuvos sienos paneigia minėtą teiginį¹⁰. Vis dėlto dokumentų rinkinio sudarytojų kiek besiskiriantys požiūriai, matyt, nesutrukdė bendram darbui.

N. Lebedeva, remdamasi Rusijos archyvuose saugotais dokumentais, patvirtina jau seniai lietuviškoje historiografijoje įsivyravusį teiginį¹¹, kad Sovietų Sąjungos vadovybė dėl agresijos datos prieš Lietuvą galutinai apsisprendė 1940 m. gegužės 24 d.¹² Sovietiniai pasirengimai karinei okupacijai patvirtinti pirmą kartą skelbiamais Rusijos valstybinio karo archyvo dokumentais¹³. Iki šiol į viešą apyvartą buvo patekęs vos vienas dokumentas (taip pat surastas N. Lebedevos) apie 56 000 karo belaisvių iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos priėmimą¹⁴. Bet būtent knygos įvade N. Lebedeva padaro daugumai Rusijos istorikų (jau nekalbant apie politikus) nemalonią išvadą: Lietuvą užėmus sovietų kariuomenei, buvo padaryta pradžia okupacijai ir vėliauėjusiam aneksijos procesui¹⁵. Tai atspindėjo ir maršalo S. Timošenko siūlymuose VPK (b) Politiniam biurui 1940 m. birželio 17 d. vos tik buvo užimtos Baltijos valstybės: „ryžtingai imtis **užimtų respublikų** sovietizavimo“, „**nuginkluoti užimtų šalių armijas**“¹⁶ ir t. t. Greta viso to atskleidžiamas (nors, pasak lietuviškų šaltinių, jau gana gerai išaiškintas) SSRS bandymas užvaldyti visas Lietuvos valstybės aukso atsargas, saugotas užsienio bankuose¹⁷. Dokumentų rinkinio sudarytojams nepavyko surasti SSRS ir Lietuvos 1939 m. spalio 10 d. derybų dėl savitarpio pagalbos sutarties sovietų pozicijų aprašymo,

⁷ Laurinavičius Č., Motieka E., Statkus N. Baltijos valstybių geopolitikos bruožai. XX amžius. Vilnius, 2005, p. 118.

⁸ Ten pat, p. 120–121. Analogišką požiūrį išsakė ir akademikas A. Čubarinas konferencijoje Maskvoje. Žr. Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР, с. 16.

⁹ Baltijos valstybių geopolitikos bruožai, p. 123.

¹⁰ Lebedeva N. Vokietija ir Lietuvos prijungimas prie SSRS. Žr. Международный кризис 1939–1941 гг., с. 251.

¹¹ Žr. Lietuvas okupacija ir aneksija, 1939–1940. Vilnius, 1993, p. 12.

¹² SSRS ir Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais, t. I, p. 49.

¹³ Ten pat, p. 586–589, 600–601, 605–609, 617.

¹⁴ Ten pat, p. 578–579. Žr. Катаны 1940–2000. Документы. Москва, 2001, с. 175–176.

¹⁵ Ten pat, p. 54.

¹⁶ Ten pat, p. 56, 624–625.

¹⁷ Ten pat, p. 674.

taip pat nerasta ir Molotovo bei Krèvès-Mickevičiaus susitikimo Maskvoje 1940 m. liepos 3 d. *pro memoria*. Bet iš lietuviškų diplomatinų dokumentų ar memuarų vis tiek jau seniai buvo žinomas šių susitikimų turinys.

Pats dokumentų rinkinio pasirodymas 2006 m. net buvo įgijęs tam tikro politinio skambesio. Pasigirdo teiginių, kad N. Lebedevos parengtame dokumentų rinkinio įvade įvardijus Baltijos šalių okupaciją, Rusija ją pripažino. Mat leidinio redakcinėje kolegijoje buvo žinomas Rusijos istorikas Aleksandras Čubarianas, į kurio nuomonę įsiklauso oficialusis Kremlius¹⁸. Pats akademikas A. Čubarianas dar 2005 m. patvirtino, kad veiksmai tų šalių, kurios atiteko sovietų interesų sferai, atžvilgiu buvo neteisėti ir amoralūs¹⁹. Bet remiantis vadinamuoju „dau-giafaktoriniu metodu įvertinant ir analizuojant istorinius įvykius“, atsiranda galimybė vertinti Baltijos šalių okupaciją kaip „prijungimą panaudojant jėgą“, o aneksiją – „kaip sovietizaciją, besiremiančią nepasitenkinimu egzistavusia socialine ekonomine politika Baltijos šalyse“. Kita

vertus, tas pats A. Čubarianas pripažįsta, kad kai kurių Rusijos visuomenės sluoksnių nuostatos pervertina Baltijos šalyse 1940²⁰ m. vasarą vykusių rinkimų, kuriuos jau kontroliavo sovietų kariuomenė ir politiniai patarėjai, reikšmę.

Akivaizdu, kad šiuo metu, kai Rusijoje pasigirsta balsų peržiūrėti 1989 m. gruodžio 24 d. SSRS liaudies deputatų suvažiavimo nutarimus, konstatavusius, kad „slaptieji protokolai teisiškai yra niekiniai ir negalioja nuo jų pasirašymo momento“, šis dokumentų rinkinys duoda istorikams į rankas rimtų argumentų siekiant išsiaiškinti sudėtingas ir painias 1939–1940 m. dvišalių santykių peripetijas. Matyt, galima sutikti, kad šiandien svarbiausias klausimas – ne naujų dokumentų paieška, o jau turimų įvykių ir faktų, atspindinčių išslaptintuose dokumentuose, interpretavimo problema²¹. Ar mūsų valstybėse įmanomas vienodas istorinių įvykių vertinimo išlaisvinimas nuo politinės konjunktūros ir dabartinių politinių interesų, būtų galima suabejoti, nors tokio dokumentų rinkinio pasirodymas lyg ir paneigia pesimistines nuotaikas.

Arvydas Anušauskas

¹⁸ Россия признала оккупацию стран Балтии, 2006 08 11 // www.charter97.org/bel/news/ (žiūrėta 2007-09-25).

¹⁹ Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР, с. 6.

²⁰ Ten pat, p. 20.

²¹ Ten pat, p. 14.